

भक्ती चळवळीचा इतिहास आणि वारसा

प्रा. डॉ. धनंजय ना.मोगले
सहयोगी प्राध्यापक , इतिहास विभाग,
वसुंधरा कला महाविद्यालय, जुळे सोलापूर.

सारांश :

भक्ती चळवळ हि भारतीय समाजजीवनातील अस्मिता जागृत करण्यासाठी बाराव्या शतकात उदयास आलेली महत्वाची चळवळ होती या चळवळीचा प्रभाव सोळाव्या ते अठराव्या शतकापर्यंत अधिक होता. ज्याने भारतीयांच्या मनामनात आध्यत्म आणि ईश्वर भक्ती रुजवून सामाजिक समानतेचे बीज पेरण्याचा प्रयत्न केला आहे भक्ती चळवळीचा उद्देश हा खूपच व्यापक आणि बहुआयामी होता. सामाजिक समता निर्माण करणे हा मुख्य हेतु होता. ईश्वराशी प्रत्यक्ष संबंध हे भक्ती चळवळीचे सर्वात महत्त्वाचे उद्दिष्ट होते, ईश्वराची भक्ती करण्यासाठी श्रेष्ठ- कनिष्ठ असा स्तर महत्त्वाचा नाही. तर ईश्वराशी संबंध प्रस्थापित करण्याचा मार्ग सर्व सामान्यासही सहज प्राप्त व्हावा यासाठी त्यांनी बाह्य कर्मकांडांऐवजी अंतर्मुख होऊन ईश्वराची भक्ती करण्यावर भर दिला.

प्रस्तावना :

भक्ती चळवळ हि सामाजिक सुधारणेतील प्रथम चळवळ होती. संतांनी समाजातील जातिवाद, वर्णभेद आणि लिंगभेद यांसारख्या विषमतांविरुद्ध बंड केले. यालाच भक्ती चळवळ म्हणतात. त्यांनी सर्व मानवांना समान मानले आणि भक्तीद्वारे मुक्ती मिळवण्याचा मार्ग दाखवला. संतांनी ज्ञान आणि भक्ती या दोन्ही गोष्टींचे महत्त्व ओळखले. त्यांनी शास्त्रीय ज्ञानासोबतच भक्तीद्वारे ईश्वराचे दर्शन घेण्याचा मार्ग दाखवला. समाजातील अंधश्रद्धा, कर्मकांडे आणि रूढीवादी विचारांविरुद्ध लढा दिला. धर्म ही उदात्त तत्त्वांतून निर्माण झालेली सामाजिक संकल्पना आहे, अशी धर्माची व्यापक कल्पना सामान्य लोकांच्या आणि उच्चवर्णीयांच्या मनात रुजवली गेली.

भक्तीचे उदात्त तत्त्वज्ञान सांगते की, या विश्वपरमेश्वराची योग्य कर्तबगारीने केलेली उपासना, उपासना म्हणजे भक्ती, केवळ परमात्माच विलास आणि विस्तार आहे. अर्थात हे सांगतानाच द्वैतवादी तत्त्वज्ञानाचा धागा चिद्विलासवादी जीवनाशी एकरूप करून जीव, जगत आणि ईश्वर या तीन तत्त्वांची सांगड घालून वारकऱ्यांच्या भक्तीला ज्ञानाचा डोळा मिळाला.

या चळवळीतून शिक्षण, स्त्री शिक्षण आणि सामाजिक सुधारणेवर भर दिला. सर्व समाज घटकांना आपल्यात सामावून घेतले. त्यांनी भक्तीचा मार्ग सर्वसमावेशक बनवला आणि प्रत्येकाला ईश्वरापर्यंत पोहोचण्याची संधी दिली.

उद्दिष्टे :

१. भक्ती चळवळीचा ऐतिहासिक दृष्टीकोनातून आढावा घेणे
२. संतानी निर्माण केलेल्या परंपरा आणि भक्ती चळवळीसाठी योगदान कसे लाभले याची चिकित्सा करणे
३. भक्ती चळवळीने सामाजिक समता निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला होता तो इतिहास मांडणे .

गृहीतके :

१. भक्ती चळवळ ऐतिहासिक दृष्ट्या अधिक योगदानकारक ठरली आहे.
२. अनेक संतानी भक्ती चळवळ सुरु करून सामाजिक समता निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला आहे.
३. भक्ती चळवळ सामाजिक सुधारणा आणि लोक जागृती साठी महत्वाची ठरली आहे.

आशय विश्लेषण -**सामाजिक जागृती आणि सुधारणा:**

भक्ती चळवळीतून जे सध्या झाले ते म्हणजे समाजजागृती आणि त्यातून समाजसुधारणा करणे शक्य झाले. संतानी लिहिलेल्या अभंग, भारूड, पदे यांनी मराठी साहित्याला समृद्ध केले. भक्ती चळवळीमुळे समाजात अनेक सुधारणा घडून आल्या. लोकांनी अंधश्रद्धा आणि कुसंस्कारांना टाकून देण्यास सुरुवात केली. आव्हानात्मक जातिव्यवस्था आणि सामाजिक पदानुक्रम, समता आणि सामाजिक न्याय यांना प्रोत्साहन देणे. स्त्री शिक्षण, विधवा पुनर्विवाह आणि बालविवाह प्रतिबंध यासारख्या मुद्द्यांवर चर्चा सुरु झाली. भक्ती चळवळीने सर्व जाती, धर्म आणि प्रांतातील लोकांना एकत्र आणले आणि राष्ट्रीय एकतेला बळकटी दिली.

संत बसवेश्वर, संत ज्ञानदेव, तुकाराम, नामदेव, एकनाथ, चोखा मेळा, कान्होपात्रा, जनाबाई मीराबाई, गाडगेबाबा, तुकडोजी महाराज अशा अनेक संतानी समाजात अभंगाच्या माध्यमातून प्रबोधन करण्याचा प्रयत्न सुरु केला या संतांच्या प्रवचनातून सामाजिक समता निर्माण व्हावी सर्व मानवानी आपण एकाच देवाची लेकरे आहोत असे सांगून समान वर्तन करावे भेदभाव करू नये अशीच शिकवण दिली आहे यालाच भक्ती चळवळ असे म्हणतात .

साहित्यिक आणि संगीताचा वारसा:

संतानी लोकजागृतीचा ध्यास धरून लिखाणाला सुरुवात केली. अभंगरचना, भक्ती कविता, गाणी आणि रचनांनी भारतीय साहित्य आणि संगीत समृद्ध केले. वैदिक, पुराणिक तत्त्वे सांगण्यासाठी हे संत महात्मे अभंग लिहित कीर्तन करीत असे आणि समाजाला अंतिम सत्याकडे आणण्याचा प्रयत्न करीत असे. काही संत वेदाला प्रमाण मानत तर काही ईश्वर भक्तीला प्रमाण मानले. नामदेववादी संतांचा राग फक्त अशा भारवाही पंडितांवर आहे वेदांवर नाही. संत तुकारामांनी भगवत धर्माचा पताका लावला आणि ईश्वर भक्ती सोबतच अभंग आणि कीर्तनातून सामाजिक समतेची बीजे पेरण्याची कामगिरी केली आहे . ज्ञानदेवांच्या तत्त्वज्ञानाने वारकरी संप्रदायाचा पाया घातला. त्यांच्या विचारसरणीचा आदर्श पुढे ठेऊन महाराष्ट्रातील भागवत धर्मीय त्यांच्या दिव्य ज्ञानाने पुढे गेले. संत नामदेवांपासून तुकारामांपर्यंतच्या संतांनी या परंपरेशी एकरूप होऊन त्या काळातील दिव्य जीवनाचे प्रतिनिधित्व केले. तत्कालीन समाजमनावर त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा ठसा उमटल्याने महाराष्ट्रातील सर्वसामान्यांच्या जीवनात एक प्रकारचे चैतन्य निर्माण झाले. अस्मिता जागी झाली. या पंथाची मुख्य प्रेरणा 'सामान्य जनतेच्या विकासाचा अवरोधित मार्ग मोकळा करणे' ही होती. वेद ऐकला त्रिवर्णिकांनी । उपनिषदातील उन्मुक्त चिचारसरणी संस्कृतमध्ये व्यक्त झाल्यामुळे सामान्य लोकांपर्यंत पोहोचू शकली नाही. वैदिक धर्मात अनेक विचारधारा पुढे आल्या. परंतु संस्कृतमध्ये हा आविष्कार होत राहिल्याने ते उच्चवर्गापुरतेच मर्यादित राहिले. गीता, उपनिषदे, ब्रह्मसूत्र यांवर आचार्यांच्या सर्व टीका, टीका, युक्तिवाद या सर्व गोष्टींकडे सर्वसामान्य जनता अनभिज्ञ होती. भक्ती चळवळीने हे सर्वसामान्यांपर्यंत आणण्याचा प्रयत्न केला.

धर्माचे लोकशाहीकरण:

संतानी धर्माला ब्राम्हणाच्या जोखडातून मुक्त करण्याचा प्रयत्न केला आहे. जात आणि धर्म हि बाब संतानी ईश्वर भक्तीशी जोडली नाही. धर्म आणि ईश्वरला त्यांनी कर्मकांडातून मुक्त केले. जात किंवा सामाजिक स्थितीची पर्वा न करता सर्वांसाठी अध्यात्म सुलभ केले. धर्माचे रहस्य बोलीभाषेत समजावून सांगणाऱ्या आणि कर्मकांडातून मुक्त करण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या जैन, लिंगायत, नाथ, महानुभाववादी पंथांकडे सर्वसामान्यांचे लक्ष वेधले जाणे स्वाभाविक होते.

संतानी वेदनिती लोकांना अगदी सोप्या शब्दात सांगण्याचा प्रयत्न केला. वेदाचा अर्थ इतका सोपा करून संतांशिवाय कोणीही सांगितला नाही. शरण जावे विठोबासी। निजनिष्ठा नावाची गावे. सकल विज्ञानाचा विचार। शेवट असा निर्धार केला आहे. अठरा पुराण तत्त्वे. तुम्ही म्हणता की हे होत आहे.' वेदांचे सार भक्ती कर्म करत राहणे आहे. वैदिक धर्मात कालांतराने विकसित झालेल्या विधी सुरुवातीच्या वैदिक धर्मात अस्तित्वात नव्हत्या.

सहिष्णुता आणि सर्वसमावेशकता

संतानी आपल्या साहित्यातून धार्मिक सहिष्णुता आणि स्वीकृतीचे वातावरण निर्माण केले. संतांसाठी हा भक्तिमार्ग केवळ अध्यात्मिक नाही तर हा सामाजिकदृष्ट्या सहिष्णुता आणि सर्वसमावेशकता निर्माण करणारा मार्ग आहे अशा समजुतीवर स्थापित केलेला तो भक्तिमार्ग आहे, जो विकसित भागवतधर्माच्या रूपात वेदांवर लादलेल्या सामाजिक आणि अध्यात्मिक जीवनाच्या मर्यादा दूर करतो.

कोणतेही सांप्रदायिक तत्त्वज्ञान संबंधित आचारसंहितेशिवाय साकार होऊ शकत नाही. जीवनात कसे वागावे, कोणत्या गोष्टींचा स्वीकार करावा आणि कोणत्या गोष्टींचा त्याग करावा, जीवनाची वाटचाल कशी करावी; खाणे, पिणे, घेणे, बोलणे या संदर्भात काय निषिद्ध मानले जावे याबाबत प्रत्येक माध्यमात काही बंधने आहेत. वारकरी संप्रदायाची प्रथा कोणा एका प्रवर्तकाने किंवा आचार्याने मांडलेली नाही; ते नैसर्गिकरित्या त्यांच्या तत्त्वज्ञानाच्या संकल्पनांमधून उद्भवलेल्या नीतिमतेद्वारे आकार घेतात. त्यामुळे त्यांच्या आचरणाला कधीच कर्मकांडाचे स्वरूप आले नाही.

विठ्ठल ही योद्ध्यांची देवता आहे. ते विष्णूचे रूप आहे. त्यांच्या विष्णूच्या रूपावरूनच 'आम्ही विष्णुदास वैष्णवांचा धर्म आहोत असे संत म्हणतात. भेदाभेद भ्रम अप्रिय आहे..' ही समत्व दृष्टी या संप्रदायात दृढ झाली, म्हणून श्रीविठ्ठलांना 'समाचरण' म्हणतात. हा समतावाद केवळ या पंथात समाविष्ट असलेल्यांपुरता मर्यादित नाही, तर इतर पंथांमध्येही तो दिसून येतो.

भक्ती संप्रदाय:

भक्ती चळवळीने भागवत संप्रदायाचा प्रवाह उदयास आणला. भक्ती संप्रदाय त्यांनी वैशिष्ट्यपूर्णपणे सुरु केला. या संप्रदायाची ओळख राहणीमानावर होती. मुद्रा हे वरकरीचे वैशिष्ट्य आहे. गोपीचंदन गंध मुद्रा धारण करणे किंवा कपाळावर बुक्का लावणे हे संप्रदायाचे चिन्ह मानले जाते. टाळमृदंगाच्या नादात भगवा झेंडा घेऊन पंढरीला जाणारा 'भागवत' परमार्थाच्या क्षेत्रात स्वतःला वीर म्हणवतो.

आषाढी आणि कार्तिकी एकादशीस पंढरपूरला लाखोंचा समुदाय येतो. आळंदी वारीचा महत्त्वाचा दिवस कार्तिक वद्य ११. आळंदीची ही वारी संतांची आहे, तर आषाढ शुद्ध ११ ची पंढरीची वारी देवाची आहे. सर्व भक्त भक्तिभावाने एकत्र येतात. वरकांच्या समतेची भावना येथे पहावयास मिळते.. 'कुळ जाति म्हणे। विनाकारण हे आघावेंचि गा.' या ज्ञानाची खरी प्रचिती वैष्णवांच्या सभेत येते. म्हणूनच एकनाथ म्हणतात, 'साधना ते सारे पंढरीची पाळी येथे समर्पणाची ही साक्ष आहे. या साधनामार्गात सत्संग आणि संतसंगाला अनन्यसाधारण महत्त्व दिले गेले आहे.

संतांच्या सहवासात आपल्या वागण्यात फरक पडतो, आपली वृत्ती उन्नत आणि स्थिर होते. त्यामुळे सत्संग हे परमार्थाच्या प्राप्तीकडे एक पाऊल आहे. संतांच्या सहवासाने केवळ दिव्य जीवनाचे पोषण होत नाही, तर ज्ञानेश्वरी, भागवत आणि तुकोबांची गाथा अनुक्रमे ज्ञानदेव, एकनाथ, तुकोबांची साहित्यकृती आहे; त्यामुळे या पुस्तकांनाही सत्संगाचे मोल प्राप्त झाले आहे.

ज्ञानदेवांप्रमाणे 'करुणेच्या पावलाने' चालणाऱ्या अवतारी पुरुषाला याची जाणीव होती की शाश्वत सुख केवळ ऐहिक जीवनाच्या विकासावर अवलंबून नाही; ते निर्भयपणे दिव्य जीवनाच्या विकासावर अवलंबून आहे; कारण जागतिक व्यापार आणि भौतिक जीवन हे निसर्गाच्या गुणांचे खेळ आहे. आत्मा स्वभावाने जड असल्यामुळे तो काहीही बदलू शकत नाही; पण तो त्यातून सुटू शकतो. आत्ममुक्ती आणि शाश्वत सुख अनुभवणे हे या संत चळवळीचे अंतिम ध्येय होते. प्रापंचिक जीवनातील सर्व कर्मे प्रकृतीनुसार करणे म्हणजे भगवंताचा नैवेद्य बुद्धीने करणे म्हणजेच सुखाच्या पलीकडे जाणे होय.

या अध्यात्मिक भेटीमुळे सामान्य माणसाच्या जीवनात कर्म आणि भक्तीचा समन्वय निर्माण झाला. बाह्य जीवन कितीही गरीब किंवा श्रीमंत असले तरीही त्यांनी मनःशांती न गमावता जीवनात यशस्वीपणे नेव्हिगेट करण्याचा मार्ग शोधला. तात्पर्य, परिस्थितीच्या सापेक्ष ऐहिक सुखात भरकटणाऱ्या मानवी मनाला परिस्थितीच्या सापेक्षतेने विचलित करून दिव्य सुखाकडे नेणे, संसारात अडकलेल्या कमकुवत मनाला 'अमानव' करणे हे वारकरीसंतांचे मुख्य कार्य होते आणि ते त्यांनी यशस्वीपणे पार पाडले. वारकरीसंतांना समाजाची मने जोपासायची होती; पण ज्या समाजात हे काम विद्रोही वृत्तीने करायचे होते, त्या समाजाच्या खोलवर रुजलेल्या श्रद्धांवर आघात करणे हे आपल्या कार्यासाठी घातक आहे, याची जाणीव या पंथाच्या नेत्यांना होती.

त्यामुळे या सर्व संतांना वैदिक धर्माने मांडलेल्या जातिव्यवस्था, वर्णाश्रमधर्म, कर्मसिद्धांत आणि पुनर्जन्म या खोलवर रुजलेल्या श्रद्धांना थेट बाधा पोहोचवायची नव्हती. त्या दृष्टीने त्यांनी आपल्या कामाचे नियोजन केले. वैदिक परंपरेला अनुसरून अद्वैत तत्त्वज्ञानाला चिद्विलासवमचा पाया घालण्याची त्यांची दृष्टी प्रगतीशील होती. त्यामुळे समाजातील धार्मिक आणि नैतिक विचारांचे स्वरूप आपोआपच बदलून दया, क्षमा, शांती, सर्वज्ञता आणि समता येईल.

वारकरी संप्रदायाच्या माध्यमातून ज्ञानदेवांनी धार्मिक विचार, विचार आणि नीतिमूल्या आणि खरे तर भक्तीलाही विवेकाचा भक्कम पाया दिला. त्यामुळे वारकऱ्यांची जीवनाविषयीची भक्ती वाढली. जैन-महाभाववादी पंथांनी सर्वत्र तपस्वी मार्गाचा अवलंब करून एकप्रकारे ऐहिक जीवनाकडे दुर्लक्ष केले, परंतु ज्ञानदेवांनी या तपस्वीपणाला आपल्या विवेकबुद्धीने चांगला आधार दिला.

एकनाथांसारख्या व्यक्तींनी जगामध्येही दानधर्म करू शकतो याचे प्रात्यक्षिक म्हणून आपल्या जीवनाचा आदर्श निर्माण केला. वारकऱ्यांनी समाजाला दिलेली कर्मयोगाची शिकवण म्हणजे प्रपंच आणि परमार्थ यांचा संगम होता. हा विचार त्यांनी समाजाच्या मनावर बिंबवला. अशा प्रकारचे ध्यान केल्याने कर्माच्या अवस्थेपर्यंत पोहोचून आत्ममुक्तीचा आनंद लुटता येतो, त्यांनी भक्तांच्या मनात आत्मविश्वास निर्माण केला, साधकाने साम्राज्यासाठी काम केले आहे, परंतु सिद्ध पुरुषानेही कार्य करत राहावे. लोकांच्या संग्रहासाठी. ज्यांनी साध्य केले आणि निष्क्रीय झाले, ते लोकांसाठी कर्मासह सोडले जातील; कारण 'भर्गधरे वागावे । विश्वाची भरभराट व्हावी ही गीताकारणाची शिकवण आहे. असा विश्वास वरकरांनी सर्वसामान्यांच्या मनात निर्माण केला.

ज्ञानदेवांनी वेदांतील कर्मकांडांवर कठोर शब्दांत टीका केली. वारकरी संप्रदायातील सामाजिक नीतिमूल्यांचा स्तर उंचावण्यावर भर दिल्याने सत्य आणि अहिंसा या दोन तत्त्वांवर आधारित चारित्र्यसंपन्न समाजजीवन निर्माण होण्यास मदत झाली. दया, क्षमा, अहिंसा आणि शांतता या उदात्त तत्त्वांसह समाज सुधारणा करण्याचा मानसया भक्ती चळवळीने केला आहे. याचळवळीने समाजजीवनाच्या मार्गात आलेल्या भेदांचे कधीही समर्थन केले नाही.

ज्ञानदेव-नामदेववादी संतांनी मानवतेच्या पायावर घालून दिलेल्या उदार आणि सहिष्णू भागवताला शोभेल अशी समतावादी दृष्टी सातशे वर्षांनी समाजजीवनात रुजली पाहिजे. असे दिसते का? वारकऱ्यांनी काही ठिकाणी महिलांबाबत नम्र दृष्टिकोन व्यक्त केला आहे. भक्ती चळवळ एखाद्या विशिष्ट हेतूने प्रेरित असली तरी त्यामध्ये सामाजिक परिवर्तन करण्याचे सामर्थ्य होते. आजच्या एकेविसाव्या शतकातील अवस्था गंभीर आहे. प्राचीन काळचे पंथ इतर पंथांबद्दलची उदारमतवादी, सहिष्णू वृत्ती नेहमीच पाळत असत. आजच्या संदर्भात हि बाब शोधूनही पहावयास मिळत नाही, कारण आजच्या काळात त्या संप्रदायाचा जाती धर्मावर ठपका ठेवला आहे. त्यामुळे अंतःकरणातील उत्कट अभिव्यक्ती आणि लोककल्याणाच्या भावनेतून जन्माला आलेला अभंग- ओवी वाङ्मय मागे राहिला आहे.

पेशवाईच्या अस्तानंतर अल्पावधीतच इंग्रजांच्या आगमनानंतर सर्व जीवनमूल्ये बदलून गेली. हळूहळू जीवनाची धार्मिक प्रेरणा गमावून, त्यांना भौतिक गोष्टींचा सामना करावा लागला. साहजिकच आत्मचिंतनाचा, आंतरजीवनाच्या समृद्धीचा मार्ग मागे पडला आणि भौतिक जीवनाच्या विकासाचा मार्ग मोकळा झाला.

परिणामी, भक्ती चळवळ ही केवळ विशिष्ट वर्गाची सीमित अशी परंपरा झाल्याने सामाजिक जीवनातून भक्ती नाहीशी झाली. जीवनाच्या अनेक पैलूंचा एक भाग म्हणून भक्ती चळवळीकडे पाहिले गेले आज अशा स्थितीत शतकानुशतकाचे जुने अभंग पाठांतर करण्याचे स्वप्नातही कोणी विचार करीत नाही. अर्थातच संतांच्या परोपकारी लोकसाहित्याची परंपरा या काळात क्षीण झाली आहे. खोलवर रुजलेल्या अंधश्रद्धा, कर्मकांड, पारंपारिकता, खोलवर रुजलेली जातिव्यवस्था, अनिष्ट रूढी-परंपरा, कुप्रथा आणि अचलता ही समाजाच्या अधोगतीची कारणे आहेत. त्या नष्ट केल्याशिवाय आणि आधुनिक विचारांनी बदलल्याशिवाय देशाच्या प्रगतीचा अवरोधित मार्ग खुला होणार नाही. तो दृढ विश्वास ठेवणारा बनला. समाजातील अनिष्ट प्रवृत्ती, उणिवांवर त्यांनी जोरदार हल्ला चढवला आणि भारतीय समाजात विचारमंथन करण्याची प्रक्रिया सुरू केली. कालबाह्य रूढी आणि परंपरा नष्ट करण्यासाठी आणि समाजात नवीन आधुनिक विचार रुजवण्यासाठी त्यांनी आपल्या प्राणांची आहुती दिली. या सुधारकांच्या कार्यामुळे भारतीय समाजाच्या प्रगतीचा मार्ग मोकळा झाला. हा वैचारिक क्रांतीचा, मूलभूत वैचारिक परिवर्तनाचा, म्हणजेच भारतीय प्रबोधनाचा काळ आहे.

भारतातील प्रबोधन द्वंद्वात्मक प्रक्रियेतून उदयास आले. पाश्चिमात्य राज्यकर्त्यांशी असलेला संपर्क, त्यांच्या संस्कृतीचा परिचय, जीवनपद्धती, विचार आणि भौतिक विकास याबरोबरच भारतीयांना दडपण्यासाठी परकीय राज्यकर्त्यांकडून भारतीय संस्कृती, जीवन पद्धती आणि अस्मितेवर सातत्याने होणारे आक्रमण, भारताप्रती असलेली प्रतिकूल भावना. परदेशी आणि आपली संस्कृती पुनरुज्जीवित करण्याचा आग्रह, या सर्व बाबी. भारतीय प्रबोधनात योगदान दिले. मध्ययुगात प्रचलित असलेल्या कल्पनांची जागा नवीन आधुनिक कल्पनांनी घेतली. सोळाव्या शतकापासून युरोपात ज्या आधुनिक विचारांचा जन्म झाला, त्या एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरुवातीपासून भारतात रुजायला लागल्या. अशा प्रकारे भारताची आधुनिकतेकडे वाटचाल सुरू झाली.

निष्कर्ष :

आजही भारतीय समाज जातीनेच ओळखला जातो हि वस्तुस्थिती नाकारता येणार नाही. पण जातीचा कणा संतांनी आपल्या विचारातून मोडून काढला आहे. भक्ती चळवळ किंवा संप्रदाय जाती व्यवस्थेला हादरे देण्यासाठी महत्वाचा ठरला आहे. संत महत्मा बसवेश्वर, ज्ञानेश्वर, तुकाराम, नामदेव, मीराबाई, जनाबाई, बहिणाबाई इत्यादींनी सामाजी समतेचा संदेश आपल्या अभंगातून देण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्याकाळात संतानी सांगितलेल्या बाबी धार्मिक पातळीवर असत्य ठरवली गेली परंतु कालांतराने त्या सर्व तत्वांचे आज सामाजिक व्यवहारात पालन होताना दिसत आहे अर्थातच संतांची विचारसरणी कधी नष्ट होत नाही. भक्ती चळवळीचा इतिहास प्राचीन परंपरेने चालत आला आहे त्याला ऐतिहासिक वारसा आहे या भक्ती चळवळीचे योगदान भारताची सामाजिक संरचना निर्माण करण्यासाठी महत्वाचे ठरले आहे.

संतांच्या विचारांनीच खर्या अर्थाने क्रांतीची पुनरावृत्ती होईल. शतकानुशतके भारतीय तत्त्वज्ञान, अध्यात्म आणि सांस्कृतिक पद्धतींचा आकार घेत आलेले आहे. भक्ती चळवळीचे योगदान महाराष्ट्राच्या नव्हे तर भारताच्या समाज जडणघडण करण्यामध्ये अधिक योगदानकारक आहे. भक्ती चळवळीने भारतीय समाज, संस्कृती आणि अध्यात्मावर प्रभाव टाकला आहे, भक्तीचळवळीने समानता आणि सर्वसमावेशकतेच्या संस्कृतीला प्रोत्साहन दिले आहे

संदर्भ ग्रंथ:

१. मराठी सत्तेचा उदय – एम जी रानडे
२. भारतीय समाज – राम अहुजा
३. साधुनिक भारत – शांता कोठेकर
४. बळीवंश – आ.ह. साळुंखे

५. वारकरी साहित्याची भूमिका आणि स्वरूप – सदानंद मोरे
६. मराठी साहित्याचा इतिहास – एल आर पांगारकर
७. ज्ञानेश्वरांचे तत्वज्ञान – पेंडसे
८. शैव – वैष्णव – रा.गो.भांडारकर